İhracat Ve Ücretler Arasındaki İlişkinin Türkiye Ekonomisi İçin Sınanması

An Examination of the Relationship between Exports and Wages for Turkey

Ph.D. Candidate Gürçem Oransay (Çukurova University, Turkey)

Abstract

In this study the together with increasing foregin trade after trade liberalization, affects of changing income distribution on wages has been discussed. Assuming wages as an issue of income distribution, it continues with foregin trade theories which are related to foreign trade and affect of export on wages in particular. The developments such as effective markets after trade liberalization, high efficiency and removal of barriers in front of international trade increase cost competitiveness and wage levels change. It is still discussed whether foreign trade has positive or negative affects on wages but it can be claimed that differences of opinion vary depending on economical structures and trade volumes of countries. Using a model which has been supplied from both theoretical and practical literature, this research will try to find out affects of export and openness on wages using unit root test, cointegration techniques and error correction mechanism on Turkish economy during the period of 1988:Q1-2010:Q4. Affects of both export and openness on wages has been studied seperately for sub sectors of Turkish Manufacturing Industry. Although there is not a full compliance in all sectors which are studied in all models within periods examined, it has been found out that export and openness create a negative affect on wages.

1 Giriş

Son 30 yılda gelişmekte olan ülkeler ve Türkiye de dahil olmak üzere dünya ülkelerinin büyük bir kısmı uluslararası ticaretinin serbestleşmesi doğrultusunda ithal ikamesine dayalı büyüme stratejisini bırakıp, ihracata dayalı büyümeyi benimsemiş ve bu doğrultuda ihracat ve ithalat oranlarını arttırmışlardır. Bu değişim büyüme oranlarında olumlu sonuçlar doğururken, yurtiçi gelir dağılımı ve ücretler üzerine olumsuz etkileri ise giderek artmıştır. Sebebi ise kısa dönemde artan rekabet baskısı ile baş edememe ve işgücünün ticareti yapılan ve yapılmayan mal sektörleri arasında yeniden dağılımının zorlaşması olup, uzun dönemde ise ülke kaynaklarının daha etkin kullanılarak büyüme oranlarında artış elde edileceğidir.

Ticari liberalizasyon ve yurtiçi gelir dağılımı arasındaki ilişkiler, teorik düzeyde ilk olarak geleneksel ticaret teorisinde ele alınmış, konu ile ilgili tartışmalar günümüze de farklı kollardan ilerlemeye devam etmiştir. Aşağıda bu konuda yapılan çalışmalarla ilgili literatürden bazı çalışmalara kısaca değinilecektir.

Beyer, Rojas ve Vergara (1999), Şili’de ticari liberalizasyon ve ücret eşitsizliği arasındaki ilişkiyi inceledikleri ampirik çalışmalarında Şili’deki son 20 yılda yaşanan liberalizasyon gelişmeleri ile işgücü yoğun ürünlerdeki göreceli fiyat düşüşünün ücret adaletsizliğindeki artışı açıklamaya yardımcı olduğunu ortaya koymuşlardır. Haouas, Yagoubi ve Heshmati (2002)’nin Tunus ekonomisinde 1980’lerden sonra artan ticari liberalizasyon üzerine, bu sürecin ihracat ve ithalat sektörlerine etkilerini uzun dönem ve kısa dönemler için ayrı ayrı incelemiştir ve sonucunda ihracat sektöründe kısa dönemde istihdam ve ücret artışları gözlenmiştir. Uzun dönem içinde ise yaparak öğrenmenin pozitif etkilerinin yanında üretkenlikte ve kapasitede gelişmeler ortaya çıktığı için düşüşler yaşandığı görülmüştür.

Kim ve Thompson (2006) 1964-1997 yılları arasında Birleşik Devletler üzerine yaptığı çalışmalarında tarifelerde yapılan indirimlerin ücretleri düşürdüğünü ve bununla birlikte satın alma gücünü de arttırdığını ortaya koymuşlardır. 1986-1990 yılları arası veriler kullanarak tarife indirimleri ve ithalat izinlerinde % 50’nin üzerine çıkan kısıtlama oranlarının Meksika’da ücretlere etkisini araştıran Feliciano (2001), ticaret yapılan sektörlerin ticaret yapılmayan sektörlerle oranla daha fazla ücret düşüşleri ile karşı karşıya kaldığını bulmuştur.

Milner ve Wright (1998), sanayi açısından kalkınmakta olan ülkelerin işgücü piyasalarının liberalizasyondan etkilenip etkilenmediğini gösteren çalışmalarında ticaret politikası reformları ile Morityus’da ücretlerin seyrini incelemiş, 1972-1991 yılları arasında ticaret liberalizasyonu ile birlikte uzun dönemde ücretlerde artış gözlemlemiş, ancak kısa dönemde ücretlerde aşağı yönlü bir hareket belirlemişlerdir.

Greenway, Hine ve Wright (1999)’in yaptıkları çalışmada Birleşik Krallık’ın 1979-1991 yılları arasındaki 167 adet imalat sanayi alt sektörleri verileri ile ticaret yoğunluğunun ücretlere etkisini incelemişlerdir. İthalat ve ihracat yapılan sektörlerde ticaret yoğunluğu arttığında işgücüne talebi azaltarak, yurtiçi ücretleri arttırmaktadır.

Robbins (1996), çalışmasında 1976-1995 yılları arası farklı periyotlarda Arjantin, Şili, Kosta-Rika, Kolombiya, Malezya, Meksika, Filipinler, Çin ve Uruguay üzerine yaptığı çalışmada az gelişmiş ülkelerde ticaret liberalizasyonunun göreceli ücret farklarını düşürdüğünü göstermiştir.

Oyvatt (2011) Türkiye üzerine yaptığı çalışmada, küreselleşmenin işgücü esnekliği ve işgücü pazarlık gücündeki düşüş sonucu özellikle de ticari malların üretildiği sektörlerde ücretleri düşürücü etkisinin olup olmadığı sorusuna yanıt aramış ve ticaret liberalizasyonunun takip ettiği düşük ücret durumunda rekabetin, imalat sanayinde ücret paylarını düşürdüğünü ortaya koymuştur.

Feenstra ve Hanson (1997) Meksika üzerine yaptıkları çalışmada gelişmekte olan ülkelerde 1980'lerle birlikte başlayan dış kaynaklı sermaye birikimi sürecinin, nitelikli işgücü talebini ve bu işgücünün talebinin de reel ücretleri artırdığını bulmuştur. Bu reel ücretlerdeki artış aynı zamanda gelir eşitsizliğinin artmasına da yol açmıştır.

Gökalp, Baldemir ve Akgün (2011) Türkiye üzerine yaptığı incelemede, dış açılma sürecinin ücretlere etkisini üç sektör grubunda incelemiştir. Bu sürecin emek yoğun sektörlerde çalışanların (niteliksiz işgücünün) ücretlerini, sermaye ve araştırma yoğun sektörlerde çalışanların ücretlerini arttırmadığı bulunmuştur. Teoremin aksine gelir dağılımının emek yoğun sektörde çalışanların lehine değişmediği, nitelikli işgücünün gelirlerinde daha yüksek düzeyde artış olduğu ve gelir dağılımının bozulduğu ortaya çıkmaktadır.

Avalos ve Savvides (2003), Latin Amerika ve Batı Asya üzerine yaptıkları çalışmada dış ticaret ve ücret eşitsizlikleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Ticarete açıklık ücret farklarını her iki ülkede de azaltmaktadır. Revenga (1997), Meksika üzerine yaptığı çalışmada kar paylarının ücret belirlemede önemli olduğunu ve ticarete korumacılığın ücret primlerini absorbe ettiğini vurgulamıştır. Ticari reformlar ücretleri baskılamaktadır ve kazanılabilecek karları azaltmaktadır. Onaran (2007) Kore, Meksika ve Türkiye için yaptığı incelemede, küreselleşmeyi uluslararası ticaret ve yabancı sermaye yatırımları ile bağdaştırarak, ücret değişimleri üzerindeki rolünü araştırmıştır. Kriz dönemlerinde ulusal paranın değer kaybı ve ekonomik resesyon görülen dönemlerde ücretlerin nasıl değiştiğini de incelediği çalışmada, açıklığın ve endüstriyel politika altyapısının ticaret derinliğinin de etkili olduğunu belirtmiştir. İhracat yoğunluğunun artması, Türkiye ve Meksika imalat sanayi ücretlerinin düşmesine yol açarken, Kore için aynı etki söz konusu değildir. Yabancı sermaye yatırımlarının pozitif etki beklentisi ise üç ülke için de geçerli değildir.

Emirhan ve Konyalı (2010), 1983-2000 yılları arası Türkiye üzerine yaptıkları çalışmada imalat sanayisini tüm sektörler, ticarete tabi olan ve olmayan ve teknoloji yoğun olan ve olmayan sektörler olarak üçe bölmüşlerdir. Genel sonuç dış açıklığın ücretler üzerine negatif etkisi olduğudur. İhracatın yüksek olduğu sektörlerde ücretler düşük, ithalatın yüksek olduğu sektörlerde ise ücretler yüksektir. İhracatın ücretlerle ters ilişkide olmasına açıklama getiren çalışmaya göre, ihracat yoğun sektörlerde uluslararası piyasalarla rekabet ve artan üretim maliyetlerinin karlılığı azaltmaması için ücretleri baskıladığıdır. Genel sonuç ise dış ticaretin Türkiye ekonomisinde beklendiği gibi üretkenliği arttırmayıp, rekabet için ücretlerde düşüşlere yöneldiğidir.

Abrache, Dickerson ve Green (2004) çalışmalarında ticari liberalizasyonun ücret düşüşlerine yol açtığını ve dış açıklığın en yüksek olduğu sektörlerde en yüksek ücret düşüşlerine rastlandığını gözlemlemiştir.

2 Bir Gelir Bölüşümü Problemi Olarak Ücret Ve Ücreti Belirleyen Unsurlar

Ekonomideki önemli konulardan biri üretim süreci sonunda ortaya çıkan ürünün üretim faktörleri arasında nasıl paylaşılacağına karar verilmesidir. Bu karar teknik, ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutları olan çok yönlü ve karmaşık bir olgudur (Öztürk, 2010). Bölüşüm problemi ve bu konuyla alakalı olarak ücret kuramları günümüze kadar iktisatçılar tarafından farklı şekillerde ele alınmış ve iktisadi olayların etkileri bu tanımlarla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bölüşüm problemlerinin artan dış ticaretle birlikte daha da arttığı düşünülecek olursa, konuyu uluslararası ticaretle ilgili derli toplu görüşlere ilk olarak rastlanan merkantilist dönemden, dış ticaretin en yüksek seviyelere ulaştığı günümüze kadar incelemede fayda vardır. Dış ticaret ile ücretler arasındaki ilişkiye yönelik çıkarımlar da bu kuramlardan yola çıkarak elde edilebilir.

3 Neoklasik İktisatta Gelir Bölüşüm Problemi

Neoklasiklere göre işgücü piyasası; talebin marjinal verimlilik teorisine göre karını maksimum kılmak isteyen işverene ve arz teorisi ise faydasını maksimum kılmak isteyen işçiye bağlı olduğu bir piyasadır (Leontaridi, 1998). Neoklasiklerde hem fiyatlar hem de miktarlar arz ve talep tarafından belirlenmektedir. Faktör piyasalarında arz-talep dengesi işgücünün tam istihdam durumunda olması olup, işgücü arzı ve talebini eşitleyen bir fiyata yani "ücrete" ulaşıldığı anda tam istihdam da sağlanmış olacaktır (Akyüz, 2009).

Neo klasik iktisatçıların varsayımları altında, emek talebi fonksiyonu $D_L = f(W/P, K)$, $f_1 < 0$ ve emek arzı fonksiyonu $S_L = f(W/P, K)$, $f_2 > 0$ iken işgücü piyasası dengesi $D_L = S_L$ olarak ifade edilir. (D_L) reel ücretle ters yönlü ilişki içindedir, çünkü kısa dönemde tek değişken girdi emek olduğu için $(MR=MC)$ koşulu $(W/P=MP_L)$ 'ye dönüşecektir ve daha düşük reel ücret ile işgücü maliyeti düşecek, bunun sonucunda daha fazla işgücü istihdam edilecektir. S_L 'nin reel ücretlerle doğru yönlü ilişki içinde oluşu ise; emek sahibinin arz edeceği emek miktarını belirlerken çalışmanın marjinal zahmeti ile ücretin sağlayacağı marjinal tatmin arasındaki dengeli göz önüne alındığı söylenebilir (Savaş, 2007).

Ücret, işçinin geliri olduğu için yaşam standartlarını belirleyen bir unsur, ekonomik açıdan maliyet unsuru ve ulusal gelirin gelir grupları arasında paylaşımının göstergesi olduğu için ise sosyal adaleti temsil eden bir unsurdur (Ar, 2007). Ancak bu derece önemli bir kavram olan ücret, liberal devletlerde yukarıda belirtildiği gibi ideal bir iş piyasasında değil, rekabetin eksik ve aksak olduğu tabii iş piyasalarında oluşmaktadır (Zaim, 1986). Ücret oluşumunda etkili arz ve talep koşullarının yanında, işgücü piyasasına etki eden yaşam maliyeti ve işgücü verimliliğindeki değişimler, işverenin ödeme gücü, diğer endüstri veya firmalarda ödenen ücretler, fiyatlar genel düzeyindeki sürekli artışlar, iktisadi konjonktürün seyri, mal piyasalarının özellikleri, seçilen istihdam politikaları ve ücretin istihdam üzerindeki sözde etkisi gibi birçok unsur ücret seviyesi üzerinde söz sahibidir (Shultz ve Coleman, 1959). Gelir; fiyatların bir fonksiyonu olup, fiyatlarda görülen değişimler ücretlerde değişimlere neden olmaktadır. Bunun dışında işçi ve işverenin piyasaya dair bilgilerinin tam olmayışı da işgücü piyasasında emek arz-talep dengelerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır.

Beşeri sermaye farklılıkları da ücret seviyeleri arasında farklılıklara yol açmaktadır. Yüksek beşeri sermaye stoku yüksek ücret gerektirdiği için, aynı iş kollarında farklı firmalarla çalışan iki işçinin ücretleri beşeri sermaye farklılıklarından dolayı birbirinden ayrılabilir. Bu durum iki işçinin çıktı düzeylerinin farklılaşmasına neden olabilir ve sonucunda çıktı düzeylerinin farklılaşması ücret farklılaşmasını gerektirebilir (Akyıldız ve Karabıçak, 2002).

4 Dış Ticaret ve Ücret İlişkisinin Uluslararası İktisattaki Yeri

Dış ticaretin ücretler üzerindeki etkisini açıklayabilmek için izlenecek yol, uluslararası ticaretin ortaya çıkışından günümüze kadar gelişerek gelen ve tartışmalara rağmen halen geçerliliğini koruyan uluslar arası iktisat teorilerine başvurmaktır. Dış ticaretin ücretlerle ilişkisini uluslararası düzeyde ortaya koyan teorilerden biri olan “Faktör Fiyatları Teoremi”ne göre aynı teknolojiye fakat farklı faktör donatımına sahip iki ülkenin ticarete açılmasıyla birlikte, eğer söz konusu iki ülke iki mal üretiyor ve faktör yoğunluklarında tersine dönme gerçekleşmiyorsa, faktör fiyatları eşitleme eğilimi gösterir (Feenstra, 2004).

Ticaret liberalizasyonunun artışı ile yurtiçi gelir dağılımını teorik olarak ilişkilendiren ilk geleneksel ticaret teorisi olan Stolper-Samuelson gelir dağılımı teoremine göre, ülkeler ticarete daha çok açıldıkça ülkenin karşılaştırmalı olarak üstünlüğünün bulunduğu ihraç endüstrilerinde kullanılan bol faktörlere olan talep artar, ithalata rakip endüstrilerde kullanılan kıt faktörlere olan talep ise azalır. Bu nedenle işgücü ve sermaye gibi iki üretim faktörünü ele alan geleneksel modelde, artan dış ticaretin gelişmekte olan ülkelerin bol üretim faktörü olan işgücünün geliri olan ücretleri arttırması beklenmektedir (Litwin, 1998).

Yeni-Ricardocu görüşlerin geliştirdiği şekliyle ise; tarıma ilginin azaldığı sanayileşmiş dünyada zengin ülkeler yüksek katma değerli yani az emekli bol sermayeli malların üretiminde daha fazla rekabet gücüne sahip olup, tam tersi durumun görüldüğü fakir ülkeler ise az sermayeli ve bol emekli malların üretiminde daha fazla rekabet gücüne sahiptirler. Bu iki zıt özelliğe sahip ülkeler ticaret yapmalarıyla birlikte piyasalarda dengesizlikler görülmeye başlar. İthalat pek çok iş alanının ortadan kalkmasına yol açtığı için, genel sonuç emek aleyhine ve sermaye lehine işlemektedir. İthalat sonucu işlerini kaybeden işçiler yeni iş bulmak zorunda bırakılırken, bu durumu fark eden işverenler ücretleri aşağı çekecek, sermayedarlar kar marjlarını yükseltmek için bu fırsatı değerlendireceklerdir. İhracat sektörlerinde daha fazla kullanılan sermaye kıt hale geldikçe, sermayedarların karları daha da artacak ve küreselleşmeden karlı çıkan tek bir taraf olmuş olacaktır (Cohen, 2009). Ticaret liberalizasyonu ücretler konusunda bir nevi beklentileri boşa çıkarmıştır. İthal ikamesinden ihraç yanlısı politikalara kayma gelişmekte olan ülkelerde işgücü yoğun endüstrilerin genişleyerek işgücü talebinde artışa ve uzun dönemde ücret artışlarına neden olması beklenmiştir. Oysaki ticaret liberalizasyonu ile birlikte artan dış rekabet ücretlerde beklenen etkiye izin vermemektedir (Milner ve Wright, 1998).

5 Türkiye’de İmalat Sanayinde Yaşanan Gelişmeler Paralelinde Ücretlerin Gelişimi

Dış ticarete dönüşümün, 24 Ocak Kararlarıyla başladığı Türkiye’de mal piyasalarının dış pazarlara açılması ve ticaret kotalarının korumasındaki ithalat rejimi serbestleştirilmesi 1980-83 döneminde başlamış, 1989-90’da sermaye hareketliliği ile devam etmiş, 1996’da AB ve Gümrük Birliği üyelikleri ile tamamlanmıştır. Döviz kuru yüksek bir devalüasyonla esnekleştirilmiş, teşviklerle ihracata yönelim sağlanmaya çalışılmıştır. 1980 öncesi korumacı ve ithal ikamesine dayalı içe dönük sanayileşme benimsenmiş, daha sonrasında ihracata dayalı büyümeyi benimseyerek 1990’lı yıllarda tamamen dışa açılmıştır (Yeldan, 2010). Türkiye ekonomisinde kar, faiz ve rant sahipleri lehine yaşanan dönüşümlerde reel ücretlerin azalan bir seyir izlemesinin veya düşük ücret politikasının nedenleri üç başlıkta özetlenebilir. Birincisi; tüketim harcamalarında kısıtlamalarla enflasyonu kontrol etme arzusu ve iç piyasaya olan talebi düşürerek, iç piyasada alıcı bulamayan malların yurt dışına satılma olanağının arttırılmasıdır. İkinci beklenti ise; istihdamın arttırılması amaçlı düşük ücret avantajıyla emek-yoğun yatırımların artacağıdır. Üçüncü önemli neden ise; üretim maliyetinde azalmanın bir yolu olarak görülen düşük ücretlerle, ihracat faaliyetinde dış dünya ile rekabet gücünün artacağıdır (Özkaplan, 1994).

1980 sonrası dış ticarete liberalleşme ve ekonomi politikaları ile ücretlerin seyri izlendiği zaman birebir örtüştüğü söylenebilir. İhracatı arttırmaya yönelik politikaların emek-yoğun sanayilere dayandığı ve kısa

dönemde düşük maliyet temelinde rekabet gücü sağlamayı hedeflediği için ücretlerin düşürülmesini amaçladığı görülmektedir. Askeri yönetim yılları olan 1980-83 arası ve sendikaların baskılandığı 1981-87 arası reel ücret düşüşleri yılda % 3,3 oranındadır (Şenses ve Taymaz, 2003). 1988 sonrası dönemde ise reel ücretler 1993 yılına kadar artmıştır. En büyük sıçramanın 1991 yılında olmasının sebebi, bir önceki yılın sabit sermaye yatırımlarının %14 artmasına, büyüme oranının son yirmi yıldaki en yüksek büyüme oranı oluşuna, 1989 yerel seçim sonrası sendikal hakların kullanımının yaygınlaşmasına ve 1991 yılının genel seçim yılı olmasına bağlanmaktadır. 1994 krizi sonucunda düşen ücretler bu etkileri yok etmiş, 1994 yılından sonra yükselme eğiliminde olsa da ücretlerde ortalama artış 1993-2000 dönemi arası % 1,6 rakamıyla sınırlı kalmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2003).

Sektörlerin faktör yoğunlukları açısından değerlendirilecek olursa ise 1980-1988 yılları arası emek ve sermaye yoğun sektörlerdeki değişim yüzdeleri benzer yapıda ilerlemekte olup, 1989-1993 yılları arası ise sermaye yoğun sektörlerdeki reel ücretler emek yoğun sektörlerdeki ücretlere kıyasla oldukça artış göstermiştir. 1994 kriz yılı her iki sektöre de aynı etkiyi bırakmış, 1996 sonrası sermaye yoğun sektörlerde artış emek yoğun sektörlerde ise azalış devam etmiştir (Gökalp vd., 2011).

6 Türkiye’de Ücret İhracat İlişkisinin Sınanması

Çalışmanın amacına yönelik olarak modelde çıktı düzeyinin, istihdam seviyesinin, ihracatın ve ithalatın ücret belirlemede rol oynadığı varsayımı ve kısıtları altında, ücretlerle ihracat düzeyi arasındaki ilişkiye bakılacaktır. Çalışmada 1988:Q1-2011:Q4 döneminde, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından hesaplanan, 20 ve daha fazla çalışanı olan tüm kamu ve özel sektör işletmelerini kapsayan, Türk İmalat Sanayi alt sektörleri bazında ücret, istihdam, üretim (yayınlanmamış istatistikler), ithalat ve ihracat verileri kullanılmıştır. Ücret verilerinin 1988Q1-2006Q4 dönemleri arası “İstihdam ve Ücret İstatistikleri” veri tabanından dönemler itibarıyla imalat sanayi üretimde çalışan saat başına reel ücret endeksi olarak alınmıştır. 2007:Q1-2011Q4 dönemleri arası nominal ücretlerin enflasyondan arındırılıp, reelleştirilmesi için ise TÜFE(2005=100) verileri TÜİK’ten temin edilmiştir.

Sektör tanımlaması Uluslararası Standart Sanayi Sınıflandırılması Rev.3’e göre olup, 2 basamakta 7 sanayi kolunu kapsamaktadır. Bu 7 sanayi kolunun belirlenmesinde, üretimin %70’ine sahip 7 sektör olan Gıda ürünleri ve içecek imalatı (15), Tekstil ürünleri imalatı (17), Giyim eşyası imalatı, kürkün işlenmesi ve boyanması (18), Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıt imalatı (23), Kimyasal madde ve ürünlerin imalatı (27), Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve teçhizat imalatı (29) ve Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork imalatı (34) seçilmiştir.

Analiz E-Views 6.0 Beta ekonometri paket programında çoklu regresyon modeli ile uygulama gerçekleştirilmiştir. Bu modelin tahmini için ise “En Küçük Kareler (EKK)” yöntemi kullanılmıştır.

ADF ve KPSS birim kök testi sonuçlarına göre değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları ve birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri için bütününe dereceleri I(1)’dir. Tüm değişkenlerin birinci dereceden entegre olması eşbütünleşme testini uygulayabilmemize imkan vermektedir. Değişkenler arasında eşbütünleşme var ise uzun dönemli ilişki olduğunu, eğer eşbütünleşme yok ise uzun dönemli ilişki olmadığını söyleyebilmekteyiz. Birim kök testleri yapılan verilere, çok değişkenli eşbütünleşmenin test edilmesine yarayan Johansen-Juselius (1990) eşbütünleşme testi yapılmış ve analiz sonuçları her bir sektör için değerlendirilmiştir ve normalize edilmiş eşbütünleşme vektörleri ile beraber sunulmuştur.

Tüm sektörlerin kısıtsız eşbütünleşme rank testi sonuçlarına göre İz test istatistiği % 5 önem düzeyinde değişkenler arasında bir eşbütünleşme vektörünün varlığına işaret ederken maksimum özdeğer istatistiği % 5 önem düzeyinde değişkenler arasında uzun dönem denge ilişkisinin bulunmadığını göstermektedir. Bu bağlamda İz test istatistiği dikkate alınarak değişkenler arasında bir eşbütünleşme vektörünün varlığı kabul edilmiştir. Söz konusu eşbütünleşme vektörü bağımlı değişken ücrete göre normalize edilerek değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi gösteren denklemlere de her bir sektör için verilen analiz değerlerinin altında belirtilmiştir.

Gıda ürünleri ve içecek imalatı, Motorlu Kara Taşıtı, Römork ve Yarı-Römork İmalatı ve Kok Kömürü, Rafine Edilmiş Petrol Ürünleri ve Nükleer Yakıt İmalatı sektörüne ait bulgulara göre ihracatın ücret üzerinde pozitif etkisi vardır. Buna göre üretim ve istihdam düzeyindeki % 1’lik bir artış uzun dönemde ücretlerde sırasıyla %0.47 ve %1.27’lik bir artışa yol açarken, dışa açıklığı temsil eden net ihracatın milli gelire oranındaki bir birimlik artış ücretlerde 0.0203’lük bir azalmaya neden olmaktadır. Motorlu Kara Taşıtı, Römork ve Yarı-Römork İmalatı sektöründe üretim düzeyindeki % 1’lik bir artış uzun dönemde ücretlerde %0.22’lik bir azalışa yol açarken istihdamdaki %1’lik bir artış uzun dönemde ücretler üzerinde %0.14’lük bir artışa yol açmaktadır. İhracatın milli gelire oranındaki bir birimlik artış ise ücretlerde 0.0155’lik bir artışa neden olmaktadır. Kok Kömürü, Rafine Edilmiş Petrol Ürünleri ve Nükleer Yakıt İmalatı üretim ve istihdam düzeyindeki % 1’lik bir artış uzun dönemde ücretlerde sırasıyla %0.68 ve %0.80’lik bir azalışa yol açarken, ihracatın milli gelire oranındaki bir birimlik artış ise ücretlerde 0.0772’lik bir artışa neden olmaktadır.

Değişkenler	ADF		KPSS	
	Seviye	I. Fark	Seviye	I. Fark
w15(Sabitli)	-2.560 (5)		-3.931 (4)*	0.392**
w15(Trendli)	-2.797 (5)		-3.736 (4)**	0.106
w17(Sabitli)	-2.793 (0)***		-9.665 (0)*	0.533**
w17(Trendli)	-4.053 (1)**		-9.686 (0)*	0.104
w18(Sabitli)	-3.354 (1)**		-14.362 (0)*	0.146
w18(Trendli)	-4.426 (0)*		-14.326 (0)*	0.104
w23(Sabitli)	-3.061 (0)**		-12.456 (0)*	0.654**
w23(Trendli)	-3.153 (0)		-12.786 (0)*	0.102
w24(Sabitli)	-3.359 (0)**		-12.648 (0)*	0.127
w24(Trendli)	-3.332 (0)***		-12.919 (0)*	0.132***
w26(Sabitli)	-2.698 (3)***		-3.353 (2)**	0.315
w26(Trendli)	-3.611 (3)**		-3.299 (2)***	0.135***
w27(Sabitli)	-3.764 (1)*		-8.033 (1)*	0.111
w27(Trendli)	-3.924 (1)**		-8.161 (1)*	0.093
w29(Sabitli)	-3.097 (3)**		-12.116 (0)*	0.130
w29(Trendli)	-3.034 (0)		-12.111 (0)*	0.132***
w34(Sabitli)	-3.254 (0)**		-9.926 (0)*	0.203
w34(Trendli)	-3.174 (0)***		-10.172 (0)*	0.189**
q15(Sabitli)	-1.828 (1)		-12.995 (0)*	1.051
q15(Trendli)	-1.527 (1)		-13.077 (0)*	0.250*
q17(Sabitli)	-1.844 (0)		-11.436 (0)*	0.952*
q17(Trendli)	-3.008 (0)		-11.373 (0)*	0.167**
q18(Sabitli)	-3.426 (0)**		-9.696 (0)*	0.366***
q18(Trendli)	-3.999 (0)**		-9.666 (0)*	0.112
q23(Sabitli)	-3.311 (0)**		-11.139 (0)*	0.538**
q23(Trendli)	-3.452 (0)***		-11.085 (0)*	0.200**
q24(Sabitli)	-1.442 (0)		-10.407 (0)*	1.115*
q24(Trendli)	-2.383 (0)		-10.394 (0)*	0.159**
q29(Sabitli)	-1.486 (0)		-8.978 (0)*	0.947*
q29(Trendli)	-2.576 (0)		-8.928 (0)*	0.130***
q34(Sabitli)	-2.065 (0)		-8.814 (0)*	0.846*
q34(Trendli)	-2.598 (0)		-8.783 (0)*	0.109
emp15(Sabitli)	-1.355 (0)		-11.607 (0)*	0.366***
emp15(Trendli)	0.731 (2)		-9.526 (1)*	0.236*
emp17(Sabitli)	-1.728 (0)		-4.983 (1)*	0.879*
emp17(Trendli)	-0.721 (0)		-5.192 (1)*	0.120***
emp18(Sabitli)	-1.672 (0)		-8.783 (0)*	0.578**
emp18(Trendli)	-1.847 (0)		-8.748 (0)*	0.062
emp23(Sabitli)	-1.640 (0)		-9.946 (0)*	0.626**
emp23(Trendli)	-1.606 (0)		-9.926 (0)*	0.222*
emp24(Sabitli)	-2.440 (0)		-4.622 (1)*	0.916*
emp24(Trendli)	-0.322 (0)		-8.958 (0)*	0.257*
emp29(Sabitli)	-2.363 (1)		-5.631 (0)*	0.306
emp29(Trendli)	-1.982 (1)		-6.042 (0)*	0.267*
emp34(Sabitli)	-2.278 (1)		-6.452 (0)*	0.716**
emp34(Trendli)	-2.909 (1)		-6.418 (0)*	0.091
ex15(Sabitli)	-3.427 (0)**		-9.579 (0)*	0.301
ex15(Trendli)	-3.405 (0)***		-9.522 (0)*	0.225*
ex17(Sabitli)	-1.791 (0)		-11.148 (0)*	0.789*
ex17(Trendli)	-1.922 (0)		-11.126 (0)*	0.244*
ex18(Sabitli)	-1.595 (0)		-4.683 (0)*	0.860*
ex18(Trendli)	-2.993 (0)		-8.266 (1)*	0.268*
ex23(Sabitli)	-0.166 (2)		-9.492 (1)*	0.949*
ex23(Trendli)	-2.042 (1)		-9.559 (1)*	0.277*
ex24(Sabitli)	-1.393 (0)		-12.392 (0)*	1.024*
ex24(Trendli)	-3.417 (0)***		-12.492 (0)*	0.190**
ex29(Sabitli)	-1.000 (0)		-9.141 (0)*	1.131*
ex29(Trendli)	-2.101 (0)		-9.091 (0)*	0.172**
ex34(Sabitli)	-1.419 (0)		-7.850 (0)*	1.091*
ex34(Trendli)	-2.799 (1)		-7.818 (0)*	0.137***
Kritik Tablo Değerleri				
	ADF		KPSS	
	Sabit Terim	Sabit Terim ve Trend	Sabit Terim	Sabit Terim ve Trend
%1	-3.500	-4.057	0.739	0.216
%5	-2.892	-3.457	0.463	0.146
%10	-2.583	-3.154	0.347	0.119
Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 kritik değerlerine göre birim kök boş hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Parantez içinde yer alan sayılar SC kriteri kullanılarak seçilen gecikme uzunluklarıdır. Mac Kinnon (1996) Kritik Değerleri %1, %5 ve %10 için yukarıda verilmiştir.				

Tablo 1. ADF ve KPSS Birim Kök Test Sonuçları

ISIC 15 Ex Modeli İçin Kısıtsız Eşbütünleşme Rank Testi Sonuçları					
Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	$\lambda - max$	% 5 Kritik Değer	Trace	% 5 Kritik Değer
$r = 0$	$r = 1$	25.821	27.584	51.589*	47.856
$r \leq 1$	$r = 2$	17.029	21.131	25.767	29.797
$r \leq 2$	$r = 3$	8.317	14.264	8.738	15.494
$r \leq 3$	$r = 4$	0.421	3.841	0.421	3.841
*%5 önem düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.					
$lnw = 0.950lnq + 2.229lnemp - 8.546ex$					
ISIC 17 Ex Modeli İçin Kısıtsız Eşbütünleşme Rank Testi Sonuçları					
Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	$\lambda - max$	% 5 Kritik Değer	Trace	% 5 Kritik Değer
$r = 0$	$r = 1$	30.128*	27.584	71.929*	47.856
$r \leq 1$	$r = 2$	23.588*	21.131	41.800*	29.797
$r \leq 2$	$r = 3$	14.691*	14.264	18.211*	15.494
$r \leq 3$	$r = 4$	3.520	3.841	3.520	3.841
*%5 önem düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.					
$lnw = 0.234lnq - 0.546lnemp - 0.915ex$					
ISIC 18 Ex Modeli İçin Kısıtsız Eşbütünleşme Rank Testi Sonuçları					
Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	$\lambda - max$	% 5 Kritik Değer	Trace	% 5 Kritik Değer
$r = 0$	$r = 1$	32.849*	27.584	65.363*	47.856
$r \leq 1$	$r = 2$	18.539	21.131	32.514*	29.797
$r \leq 2$	$r = 3$	10.155	14.264	13.974	15.494
$r \leq 3$	$r = 4$	3.818	3.841	3.818	3.841
*%5 önem düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.					
$lnw = -0.956lnq + 0.016lnemp - 0.025ex$					
ISIC 23 Ex Modeli İçin Kısıtsız Eşbütünleşme Rank Testi Sonuçları					
Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	$\lambda - max$	% 5 Kritik Değer	Trace	% 5 Kritik Değer
$r = 0$	$r = 1$	25.037	27.584	52.775*	47.856
$r \leq 1$	$r = 2$	15.671	21.131	27.738	29.797
$r \leq 2$	$r = 3$	9.973	14.264	12.066	15.494
$r \leq 3$	$r = 4$	2.092	3.841	2.092	3.841
*%5 önem düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.					
$lnw = -0.675lnq - 0.795lnemp + 0.772ex$					
ISIC 24 Ex Modeli İçin Kısıtsız Eşbütünleşme Rank Testi Sonuçları					
Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	$\lambda - max$	% 5 Kritik Değer	Trace	% 5 Kritik Değer
$r = 0$	$r = 1$	60.480*	27.584	101.600*	47.856
$r \leq 1$	$r = 2$	28.094*	21.131	41.119*	29.797
$r \leq 2$	$r = 3$	8.038	14.264	13.025	15.494
$r \leq 3$	$r = 4$	4.987	3.841	4.987	3.841
*%5 önem düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.					
$lnw = 0.336lnq + 1.457lnemp - 0.322ex$					
ISIC 29 Ex Modeli İçin Kısıtsız Eşbütünleşme Rank Testi Sonuçları					
Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	$\lambda - max$	% 5 Kritik Değer	Trace	% 5 Kritik Değer
$r = 0$	$r = 1$	25.838	27.584	50.842*	47.856
$r \leq 1$	$r = 2$	14.263	21.131	25.004	29.797
$r \leq 2$	$r = 3$	8.872	14.264	10.740	15.494
$r \leq 3$	$r = 4$	1.868	3.841	1.868	3.841
*%5 önem düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.					
$lnw = 0.646lnq + 3.903lnemp - 0.586ex$					
ISIC 34 Ex Modeli İçin Kısıtsız Eşbütünleşme Rank Testi Sonuçları					
Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	$\lambda - max$	% 5 Kritik Değer	Trace	% 5 Kritik Değer
$r = 0$	$r = 1$	21.105	27.584	50.585*	47.856
$r \leq 1$	$r = 2$	15.964	21.131	29.480	29.797
$r \leq 2$	$r = 3$	10.480	14.264	13.515	15.494
$r \leq 3$	$r = 4$	3.035	3.841	3.035	3.841
*%5 önem düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir					
$lnw = -0.222lnq + 0.135lnemp + 0.155ex$					

Tablo 2. Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine Ve Teçhizat İmalatı, Tekstil ürünleri imalatı, Giyim eşyası imalatı, Kimyasal Madde Ve Ürünlerin İmalatı sektörlerine ait verilerden elde edilen sonuçlara göre ihracattaki değişimlerin ücretler üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Buna göre üretim ve istihdam düzeyindeki % 1'lik bir artış uzun dönemde ücretlerde sırasıyla %0.65 ve %3.90'lık bir artışa yol açarken, ihracatın milli gelire oranındaki bir birimlik artış ücretlerde 0.0586'lık bir azalmaya neden olmaktadır. Tekstil ürünleri imalatı sektöründe üretim düzeyindeki % 1'lik bir artış uzun dönemde ücretlerde % 0.23'lük bir artışa yol açarken, istihdamdaki %1'lik bir artış uzun dönemde ücretler üzerinde %0.55 azalışa yol açmaktadır. İhracatın milli gelire oranındaki bir birimlik artış ise ücretlerde 0.0915'lik bir azalmaya neden olmaktadır. Giyim eşyası imalatı sektöründe üretimdeki % 1'lik bir artış uzun dönemde ücretlerde %0.96'lık bir azalışa yol açarken istihdamdaki %1'lik bir artış uzun dönemde ücretler üzerinde %0.02'lik bir artışa yol açmaktadır. İhracatın milli gelire oranındaki bir birimlik artış ise ücretlerde 0.0025'lik bir azalmaya neden olmaktadır. Kimyasal Madde Ve Ürünlerin İmalatı sektöründe üretim ve istihdam düzeyindeki % 1'lik bir artış uzun dönemde ücretlerde sırasıyla % 0.34 ve %1.46'lık bir artışa yol açarken, ihracatın milli gelire oranındaki bir birimlik artış ise ücretlerde 0.0322'lik bir azalmaya neden olmaktadır.

7 Sonuç

Dünya genelinde serbestleşme temeline dayalı neo liberal politikalarla dışa açıklık temelli küresel bir yapı ortaya çıkmış, üretken sermaye verimlilik ve kar oranlarını arttırmak amacıyla artan dış ticaret ve rekabet olgusu ekonominin her alanında olduğu gibi ücretler üzerinde de etkili olmuştur. Son otuz yıl içerisinde dünya ekonomisinin hızla bütünleşmesi, dikkatleri bu bütünleşmenin ücretler üzerindeki etkilerinin incelenmesine çekmiştir.

Buna göre; 15. sektör olan gıda ürünleri ve içecek imalatı, 17. sektör olan tekstil ürünleri imalatı, 18. sektör olan giyim eşyası imalatı, kürkün işlenmesi ve boyanması, 24. sektör olan kimyasal madde ve ürünlerin imalatı, 29. sektör olan başka yerde sınıflandırılmamış makine ve teçhizat imalatı ve 34. sektör olan motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork imalatında ihracatın ücretler üzerine negatif etkisi söz konusudur. Başka bir deyişle, bu sektörlerde ihracat oranlarında herhangi bir artış ücretlerde azalışa neden olmaktadır. Bu negatif etkinin en yüksek olduğu sektör gıda ürünleri ve içecek imalatı olurken, ikinci en yüksek negatif etkiye kimyasal madde ve ürünlerin imalatı sahiptir. Dışa açıklığın etkilerine bakılacak olursa da ücretler üzerinde en büyük negatif etkiye plastik ve kauçuk ürünleri imalatının sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork imalatına ait analiz sonuçlarına göre ücretlerin ve dışa açıklığın etkisinin negatif ancak oldukça düşük olduğu görülmektedir. Bu sonuç bize bu sektörde rekabet gücünün yüksekliğini işaret etmektedir. Sektörün özellikleri incelenecek olursa, gelişmiş teknolojilerin ülke içine transfer yaratması ve bu teknolojiye adapte olabilecek nitelikli işgücü arzında yaşanan sıkıntılar ücretlerde bir miktar düşüşler yaşanmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Sektörel özellikler, sendikalaşma oranları, rejim değişiklikleri, yasalar ve birçok yerleşik sosyal yapı gibi kurumsal etkiler emeğin karşılığı olan ücretin belirlenmesinin çok boyutlu olmasına neden olmakla birlikte ana akım uluslar arası ticaret kuramının da desteklediği gibi, ihracatın genişlemesinin işgücü bakımından zengin olan Türkiye'de talebi artırarak ücretlerde pozitif etki yaratacağıdır. Sonuçlara baktığımızda ise durumun pek de kuramla tutarlı olmadığını görmekteyiz.

Sonuç olarak, gelirin kâr ve ücretler olarak belirlendiği bir ortamda kâr ve ücretleri belirleyen etkenlerin birikimli 'bir neden-sonuç ilişkisi' içinde birbirlerini şekillendirmesi kaçınılmazdır. Tam liberalleşme süreciyle ihracata dayalı büyüme politikası yeni rekabet koşullarıyla birleşince uygun rekabet koşullarında kâr oranlarında yaşanan herhangi bir düşüşün, fiyat artışları ile telafi edilebilirliği geçerli olmamıştır. Artan rekabet ile kar oranlarında yaşanan düşüşlerde maliyeti kısmak için ilk başvurulana da ücretler olmuştur. Ücretlerin esnekliğinin yüksek oluşu ve aynı zamanda ithalata bağımlı ihracat yapısına sahip sektörlerde firmaların girdi maliyet fiyatlarında söz sahibi olamamalarının bu durumda büyük rolü vardır. Bu etkiyi yok edebilmenin yolu ise daha verimli bir üretim teknolojisine geçiştir ancak gelişmekte olan ülke sınıfında yer alan Türkiye'de bu da pek mümkün olamamaktadır. Sürekli rekabet süreci ve teknolojik değişimlerin yarattığı farklı üretim koşullarına adaptasyonda zorluk ve nitelikli işgücünün kıt oluşu, üretimde verimlilik sağlanamayışı ve işsizler ordusundan kaynaklı esnek ücret yapısı ücretlerde düşüşlere neden olmaktadır. Ayrıca imalat sanayi anketlerinin kapsadığı firmaların tam rekabet varsayımına uymaması durumu daha da kötüleştirmektedir.

Kaynakça

- Abrache, J. S., Dickerson, A. & Green, F. (2004). Trade Liberalisation and Wages in Developing Countries. The Economic Journal, 114, 73-96.
- Akyıldız, H. & Karabıçak, M. (2002). Verimlilik Ücret İlişkisinin Analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, c.7, s.2, 57-76.
- Akyüz, Y. (2009). Sermaye, Bölüşüm, Büyüme. Eflatun Yayınevi, Yayın No:7, 3.Baskı, Ankara.
- Ar, K. N. (2007). Küreselleşme sürecinde Türkiye'de Ücretlerin Gelişimi, Ankara.

- Avalos, A. & Savvides, F. A. (2003). On the Determinants of the Wage Differential in Latin America and East Asia: Openness, Technology Transfer and Labor Supply. Latin America/Caribbean and Asia/Pacific Economics and Business Association Annual Meeting, Working Paper No:19.
- Beyer, H., Rojas, P. & Vergara, R. (1999). Trade Liberalization and Wage Inequality. *Journal of Development Economics*, Vol:59, 103-123.
- Cohen, D. (2009). Dünyanın Zenginliği, Ulusların Fakirliği, 2. Baskı, Çeviri: Dilek Hattatoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Emirhan, P. N. & Konyalı, G. (2010). Türkiye’de Dış Ticaretin Ücretlere Etkisi: İmalat Sanayi İçin Bir Uygulama. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 25(288), 29-50.
- Feenstra, R. C. & Hanson, G. H. (1997). Foreign Direct Investment and Relative Wages: Evidence from Mexico’s Maquiladoras. *Journal of International Economics*, 42, 371-393.
- Feenstra, R.C. (2004). *Advanced International Trade: Theory and Evidence*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Feliciano, Z. M. (2001). Workers and Trade Liberalization: The Impact of Trade Reforms in Mexico on Wages and Employment, *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 55(1), 95-115.
- Gökalp, M. F., Baldemir, E. & Akgün, G. (2011). Türkiye Ekonomisinde Dışa Açılma ve Gelir Eşitsizlikleri İlişkisi. *Yönetim ve Ekonomi*, c:18, s:1, 87-104.
- Greenway, D., Hine, R. C. & Wright, P. (1999). An Empirical Assessment of the Impact of Trade on Employment in the United Kingdom. *European Journal Of Political Economy*, Vol.15, 485-500.
- Haouas, I., Yagoubi, M. & Heshmati, A. (2002), The Impact Of Trade Liberalization On Employment and Wages in Tunisian Industries. *WIDER Discussion Papers World Institute for Development Economics (UNU-WIDER)*, No.102, 1-30.
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2003). *Türkiye Ekonomisi*. 14. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kim, H. & Thompson, H. (2009). Factor Proportions Wages in a Structural Vector Autoregression. *MPRA Paper No. 17798*, 1-20.
- Leontaridi M. R. (1998). Segmented Labor Markets: Theory and Evidence. *Journal of Economic Surveys*, c. 12, s.1, 63-101.
- Litwin, C. (1998). Trade and Income Distribution in Developing Countries. *Working Papers in Economics* No: 9.
- Milner, C. & Wright, P. (1998). Modelling Labour Market Adjustment to Trade Liberalization in an Industrialising Economy. *The Economic Journal*, 108, 509-528.
- Onaran, Ö. (2007). Wage Share, Globalization, and Crisis: The Case of the Manufacturing Industry in Korea, Mexico and Turkey. *PERI Working Paper Series*, No:132.
- Oyvat, C. (2011). Globalization, Wage Shares and Income Distribution in Turkey. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4, 123-138.
- Özkaplan, N. (1994). *Çalışma Ekonomisi*. Kavram Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- Öztürk, N. (2010). Klasik ve Neoklasik İktisatta Gelir Bölüşümü. *Çalışma ve Toplum*, s:1, 59-89.
- Revenga, A. (1997). Employment and Wage Effects of Trade Liberalization: The Case of Mexican Manufacturing. *Journal of Labor Economics*, Vol. 15, No. 53, 520-543.
- Robbins, D. J. (1996). Evidence on Trade and Wages in the Developing World. *OECD Development Centre Working Paper No:119*.
- Savaş, V. F. (2007). *Keynezyen İktisat Yıkılırken*. Nobel Basımevi, 3. Baskı, Ankara.
- Shultz, G. P. & Coleman, J. R. (1959). *Labor Problems: Cases And Readings (İkinci Basım)*. McGraw-Hill Book Company: London.
- Şenses, F. & Taymaz, E. (2003). Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı?. *ERC Working Papers in Economics*, 03/01.
- Yeldan, E. (2010). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*. 13. Basım, İletişim Yayınları, Ankara.
- Zaim, S. (1986). *Çalışma Ekonomisi*. Filiz Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul.